

ситуацијом. Рад на њима је био нераздвојан од Поповљевог ангажмана у Матици српској, у којој је током више деценија обављао многе функције, да би 2008. био изабран и за њеног председника, а у априлу 2012. и за почасног председника. Активан рад и после пензионисања му је додатно нарушио здравље, тако да је му је то признање одано у одсутности, а преминуо је само два месеца касније. Десето поглавље (243–253) сумира, поновно у широком контексту, Поповљев научни и јавни рад и његове огромне заслуге за српску историографију. Следе прилози: библиографија главних радова (255–256), curriculum vitae (257–258), извори и литература (259–291), резиме на енглеском (293–295) и именски регистар (297–307).

Књига Михаела Антоловића о Чедомиру Попову је једна од онаких какве недостају нашој историографији. Антоловић је одличан познавалац не само Поповљевог дела него суверено влада литературом о методологији и историји историографије код нас и у свету. То му је омогућило да дело овог академика смести у један врло широк друштвени, научни и идејни контекст. Ако о Чедомиру Попову као човеку сазнајемо мало, о њему као историчару и друштвено ангажованом интелектуалцу сазнајемо скоро све, и то не тако као да је он живео и деловао у вакууму, него га видимо као коцкицу једног великог мозаика људи, идеја и установа који нам је Антоловић предочио. Видимо интелектуалне утицаје на његовог јунака, друштвене, политичке и научне препреке његовом раду, његова достигнућа, доприносе његових колега, друштвени ангажман и целу једну националну историографију од почетка шездесетих година XX до краја прве деценије XXI века. Ова обимом невелика, али богатством информација, идеја и подстицаја невероватно садржајна књига права је реткост у историји наше историографије. Треба се надати да неће тако остати.

Зоран ЈАЊЕТОВИЋ

Goran Musić. *Making and Breaking the Yugoslav Working Class. The Story of Two Self-Managed Factories.*
Budapest – New York: Central European University Press, 2021, 273.

Радничке побуне крајем осамдесетих година у Југославији имале су посебан значај. Са једне стране, у симболичком смислу, оне су показивале крах система. Класа која је наводно била на челу друштва побуном је јасно доказала пропадање самоуправног социјализма. Са друге стране, у српском контексту, ове побуне означиле су и промену идеолошке парадигме. У питању је било време успона на власт политичара који ће Србију предводити у наредној деценији – Слободана Милошевића.

Ратна збивања у деценији Милошевићеве власти умногоме су оперетрила научне анализе југословенске историје. То је посебно видљиво у историографији која обрађује касне осамдесете године двадесетог века. Драматични распад Југославије ојачао је идеолошка предубеђења аутора и снажно утицао на њихове анализе. Снажна политичка динамика распада оснажила је и фокус историографије на политичку историју, те водила занемаривању одређених структуралних питања и процеса.

Монографија Горана Мусића о индустријском радништву у Југославији здрави је отклон од таквих тумачења. У овој књизи присутан је поглед одоздо – фокус је усмерен на радничку класу, њену структуру, перцепције и активности. Радничка класа у овој студији није пасивни објекат високе политике. Мусић је себи ставио у задатак да анализира радничка превирања 1988. године узимајући два кључна примера, тј. две студије случаја: раднике из фабрика Индустрија мотора Раковица (ИМП) и *Tovarna avtomobilov Maribor* (ТАМ). Као примарне изворе користећи пре свега радничке новине и интервјуе са савременицима, аутор прати историју ове две фабрике и њихових радника, све до побуне 1988. Крај осамдесетих се појављује тек у последњем поглављу књиге, а претходи му хронолошка и тематска анализа историје радништва ове две фабрике.

У првом поглављу Мусић приказује развој ТАМ-а и ИМП-а у периоду до краја шездесетих година, деценије у којој су се први пут испољили немири и структурални проблеми југословенске радничке класе. Аутор посебно истиче два фактора. Први је био култ личности Јосипа Броза међу радничком класом, кључни фактор у функционисању југословенског система. Мусић сматра да је неформални савез Броза и радника одржавао кохезију у земљи, био канал партијске власти, али и задовољења радничких аспирација. Други проблем који аутор истиче јесте разлика између ТАМ-а и ИМП-а, значајна за разумевање другачијих исхода протеста радника двеју фабрика крајем осамдесетих. Наиме ТАМ је, као и већина словеначке индустрије, већ од педесетих био фабрика либерално-тржишно-менаџерског типа. У њему је чланство у партији и утицај СКЈ био ограничен, а управљачки слој је имао пресудан значај. Са друге стране, ИМП је био фабрика у којој је управљачки слој имао далеко мање утицаја и у којој су радници остваривали контакт директно са партијом, заобилазећи своје надређене.

У другом поглављу аутор се бави седамдесетим годинама, које дефинише као врхунац државе благостања у социјалистичкој Југославији. Напоре са описивањем раста животног стандарда, анализира одређене тенденције које је благостање прикривало, али које су се снажно испољиле у кризи осамдесетих. Мусић се детаљно бави такозваном оуризацијом, то јест атомизацијом радничке класе која је била резултат партијских реформи. У бирократизованом покушају да оствари своју премоћ у радничкој класи, Савез комуниста је изазивао озбиљне расцепе између радника. Најзначајнији пример у том погледу били су радници који су се одлучили на партијску/бирократску каријеру и у томе имали отворен пут. Такве раднике већи-

на њихових колега сматрала је непродуктивним и каријеристичким слојем друштва који живи од мануелног рада других.

У трећем поглављу Мусић се посебно зауставља на питању подела унутар радничке класе и детаљно анализира неједнакости унутар југословенског радништва. Аутор указује на главну линију поделе – ону између мануелних радника и администрације/управе. Материјална примања и услови рада двеју група знатно су се разликовали, стварајући дубок јаз и раст међусобних сумњичења и супротстављености. Мусић такође анализира и истиче проблем радника који су радили друге послове, било у граду или на селу, и на тај начин остваривали додатне изворе прихода. Ипак, оно што ово поглавље чини посебно вредним, и најзначајнијим у монографији, јесте осврт на поделе унутар самих мануелних радника. Детаљно су приказани прекарни положај нестручних радника, ниско плаћени послови радница, проблем интеграције радника имиграната. На крају, аутор истиче још једну линија поделе између мануелних радника, а чији ће се значај исказати осамдесетих година – генерацијски јаз унутар радништва. Док су старији радници имали лично искуство рата и индустријализације, скопчано са материјалним одрицањима, млађи радници одрастали су у конзумеристичком добу југословенског социјализма. Стога су били мање везани за идеолошке постулате система и фрустрирани недостижношћу потрошачких идеала. У кризи осамдесетих, управо млађи радници били су слаба тачка система, несклони одбрани статус квоа и ближи националним идејама новог политичког доба.

Аутор у четвртном поглављу даје приказ дубоке економске кризе осамдесетих, која је довела до незапамћеног пада животног стандарда у социјалистичкој Југославији. Подвлачи како је радништво, свикло на привремене кризе које су се у прошлости превазилазиле, било спремно на одрицања, али како је дужина и дубина ове кризе истрошила спремност радника на личне жртве. Уз то Мусић истиче како су осамдесете биле деценија успона либералних економских тумачења, која су продрла и у партијски врх/врхове, сужавајући маневарски простор за политичку делатност радничке класе.

У петом поглављу аутор покушава да да одговор на питање како је криза осамдесетих довела до тога да се радничка класа сама одрекла самоуправног система. Одговарајући на то питање, он истиче раније поменути поделе у радничкој класи. Са једне стране, посебно је био важан презир мануелних радника према администрацији (која је требало да спроводи самоуправне процесе), а са друге, генерацијски јаз унутар радничке класе (тј. склоност млађих радника ка националним идејама). У Словенији се радило о превасходно економском национализму, а у Србији је поред економије било важно и питање Косова и Метохије. На више места у књизи Мусић истиче како је више од хиљаду радника ИМП-а долазило са Космета, чинећи ово питање посебно значајним у раковичкој фабрици.

Опис таласа радничких протеста крајем осамдесетих година, изазваних рестриктивним мерама штедне након 1986, дат је у шестом по-

глављу. Мусић анализира две истакнуте политичке фигуре, Милана Кучана и Слободана Милошевића, и њихове одговоре на радничке побуне. Аутор доказује да је Кучана и Милошевића спајало много тога. Оба политичара доживела су велики раст популарности 1988, у складу са филоауторитарним расположењима у Словенији и Србији. И Кучан и Милошевић су се залагали за тржишне реформе, истичући да су оне у интересу радништва, и у национализму налазили додатну идеолошку легитимизацију своје моћи. Мусић ипак истиче и једну важну разлику између њих, а то је Милошевићева већа отвореност ка радничкој класи. Наиме, Милошевић се константно обраћао радничкој класи, успешно покушавајући да репродукује политичку матрицу Јосипа Броза, представљајући се као савезник радничке класе и њен главни канал ка моћи. У случају Кучана и словеначке елите, радништво се није сматрало савезником у успостављању моћи, већ сметњом коју је требало сломити зарад реформи.

Последње поглавље књиге бави се протестима радника из ИМР-а и ТАМ-а 1988. године. За разлику од протеста Срба са Космета и антибиروقратске револуције која се из тог нуклеуса развила, Мусић истиче како су протести радника ове две фабрике били спонтане и класно оријентисане манифестације радничког незадовољства. Два протеста разликовала је само реакција политичких и друштвених елита у две републике. Протести у Марибору били су суочени са игнорисањем од стране елите – партијске, синдикалне и цивилног друштва, која није била заинтересована за савез са радништвом већ усмерена на тржишне реформе словеначке привреде. У Србији су елите биле далеко осетљивије на стихијску побуну радника. Традиционалне политичке категорије, значај радничке класе и југословенског јединства, још увек су биле важне у политичком дискурсу Србије, наспрам западноцентричне Словеније у којој су политиком доминирале идеје „модерности“. Ипак, како Мусић убедљиво приказује на примеру раковичког синдикалног лидера Николића, реформе седамдесетих и атомизација радничке класе оставили су синдикат немоћним да предводи радничку класу. Немоћ синдиката искористио је Милошевић, инкорпорирајући аутономно насталу радничку побуну у своју политичку агенду. Стога атомизована радничка класа Словеније није успела да оствари икакав резултат својом побуну, а атомизована радничка класа Србије била је кооптирана у политику новог националног лидера, чија је суштина била у тржишним и националним идејама.

У закључку аутор наново анализира разлоге неуспеха радничких побуна са краја осамдесетих година. Поред раније истакнуте атомизације радничке класе, истиче и процес децентрализације на политичком нивоу, која је последично јачала моћ фабричких управа. По виђењу Мусића, само Јосип Броз и генерација партизанских кадрова имали су директан савез са радницима и контролу над системом. Њиховим одласком са политичке сцене центрифугални процеси у југословенском радништву, које је и сама партија подстакла седамдесетих, преовладали су.

Монографија Горана Мусића несумњиво је значајна за српску и постјугословенску историографију. Она осветљава две важне студије случаја, али када се сагледа у ширем контексту, јасно је да представља важан допринос разумевању целокупне историје југословенског радништва. Мусић не само да доноси погледе радника на процесе дезинтеграције југословенског система крајем осамдесетих већ кроз ове две студије случаја даје драгоцене анализе и погледе на историју радништва у социјалистичкој Југославији још од њених послератних почетака.

Ексклузивна фокусираност на примарне изворе радничке провенијенције, тј. на радничке новине и интервјуе, може бити једина замерка овој студији. Верујемо да би коришћењем грађе из Архива Југославије аутор могао обогатити неке од својих анализа и критичких перцепција историје радничке класе у Југославији. Ипак, одсуство извора који проистичу из централних институција последица је микроисторијског приступа, методолошке позиције која је заправо највећи допринос ове студије, те она стога има велику вредност и представља значајну новину у нашој историографији. Мусићев успешан историографски подухват морао би бити инспирација серијама публикација које би коначно почеле да на историју југословенског социјализма гледају одоздо и које би донеле значајну допуну знањима о Југославији која одавно продукују студије политичке историје.

Богдан ЖИВКОВИЋ

*Милан С. Јовановић – из Личног фонда –,
приредиле Данијела М. Милошевић, Неда М. Мирић.
Смедерево: Историјски архив у Смедереву, 2022, 235.*

Милан Јовановић Стоимировић (1898–1966) био је један од најзначајнијих Смедереваца у XX веку. Овај новинар, књижевник, политичар, преводилац, љубитељ уметности и колекционар ванредно је интересантна и важна личност. Стоимировићева заоставштина заиста је огромна. То се нарочито односи на оно што је изашло из његовог пера: поред новинских текстова ту су и поезија, приповетке, романи... Много тога је већ публиковано последњих година. Веома значајни су његови дневници које је предано водио више деценија. Без претеривања можемо рећи да је писати историју државе и друштва у Краљевини Југославији без коришћења Стоимировићевих дневника постало готово немогуће. Његова заоставштина чува се у музеју, архиву и библиотеци у Смедереву, као и у Рукописном одељењу Матице српске у Новом Саду. Посебно занимљив је визуелни материјал.

Историјски архив у Смедереву чува у фонду Милана Јовановића Стоимировића 742 оригиналне фотографије које обухватају период од